

Ненад ВУКОВИЋ*

ЛЕКСИЧКА СЛОЈЕВИТОСТ У ПРИПОВИЈЕСТИ *ПРОКЛЕТИ КАМ* СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

Сажетак: У Љубишиној приповијести *Проклеџи кам* (названој грбаљска) лингвисти се намеће језик: љепота наравије, али и одређена замршеност; намеће се богатство лексике и реченичних конструкција, конструкција узетих из живог језика, а и оних у којима се препознаје пишчево умијеће, пишчев велики дар. Поред домаће архаичне лексике (словенског поријекла), Љубишино цијело дјело, самим тим и ова приповијест, проткано је турцизмима (управо оријентализма: ријечима из арапског, турског и персијског језика, а посебно је питање којим путем су долазиле — да ли с Османлијама или преко Медитерана); затим латинизмима, италијанизмима, далматинизмима — адаптираним; као и црквенословенским ријечима и ријечима из грчког језика. Љубиша неиздјежно изазива да се позабавимо слојевитошћу лексике и помоћу ње одсликаног живота на том простору. А из ономастичког угла истичу се примјери назива настајали трајањем нечије владавине на просторима за које вежемо Љубишино дјело, а настајали су у одређеном времену додиром култура и језика.

Кључне ријечи: *Љубиша, Проклеџи кам, приповиједање, лексика, латинизми, далматинизми, оријентализми, црквенословенизми*

Приповијест *Проклеџи кам*, названу грбаљска, Љубиша је временски смјестио на крај петнаестог вијека (четири вијека у прошлост). Посматрајући и анализирајући лексику овог дјела, неминовно је имати на уму то вријеме и ток приче и историје језика кроз четири вијека. Данас захваљујући Љубишином приповиједању, приповиједању врсног аутора, стварамо слику о нечему што се у живом говору чувало и преносило четири вијека — до Љубишина времена; и настојимо пронаћи шта се у живом језику до нашег времена сачувало.

* Академик Ненад Вуковић, ЦАНУ

Шта се послије првог (и сваког) читања намеће филологу (лингвисти)? Шта се намеће и тражи неку врсту елаборације? Као дуготрајни ехо прате ријечи из дјела Стефана Љубише и окупира промишљање о пребогатом језику. Намеће се језик: љепота нарације, али и одређена замршеност; намеће се богатство лексике и реченичних конструкција, конструкција узетих из живог језика, као на примјер: „...отекла кила под пазу'ом као највиша диња, модра и набрекнута“ (ПК, 166); „...простријелила га суха муња из ведра неба, мртву му земља кости изметала, а врана му их у пештере пренијела“ (ПК, 156); а и оних конструкција у којима се препознаје пишчево умијеће, његов велики наративни дар. Лексика у *Проклећом каму* свједочи о лексичком богатству које је Љубиша понио из родног краја. Намеће се и питање шта би од те лексике дијалектолози данас могли да запишу. „Народна памет кроз народну ријеч проговорила је из Љубишиног дјела, изнутра везана историјским жилама, а споља умјетношћу великог мајстора. Увијек када смо се сусретали са Љубишиним језиком, имали смо осјећај да је у њему скриван особити пут инспирације за посебну врсту причања и приповиједања“ — истакла је одмах на почетку (стр. 7) Миодарка Тепавчевић.

Кад је ријеч о лексички, поред домаће лексике архаичне, у најширем смислу српскохрватске (словенског поријекла), приповијест је проткана турцизмима. (Управо оријентализмима: ријечима из арапског, турског и персијског језика. Посебно је питање којим путевима су ријечи долазиле: да ли с Османлијама или преко Медитерана.) Потпуно се занемарује медитерански пут, врло стар: преко грчког језика, латинског и уопште романских језика — посебно италијанског, као и онога шта је долазило са Пиринејског полуострва (иберо-романско), из дуге маурске окупације Шпаније. Што значи да се могу истаћи три пута: *турско-шајтарски* (кроз Панонију); *медитерански* и *османски*.

С првим ратним побједама Турака на Балкану почињу њихови утицаји и неминовно прихватање лексике везане за оно што је као ново долазило. Све снажнија је бивала и сама организација нове власти, као и сама исламизација која је доносила и многе привилегије.

Стално се догађало, приоритетно на јадранској обали, примање латинизама, италијанизама, далматинизама — адаптираних латинизама (заборавља се, управо је заборављен, изумрли далматски језик, а познато је да су у другој половини XIX вијека изумрли посљедњи становници који су говорили далматски на балканској

јадранској обали, — треба се позвати на врсног романисту Петра Скока).

Све се то добро да видјети у Љубишином дјелу, које обилује и црквенословенским ријечима, као и ријечима из грчког језика.

Пријовијесџи је проткана, лако се да примијетити, ријечима названим: историзми, архаизми, неологизми. Љубиша нас наводи да се позабавимо слојевитошћу лексике и том лексиком одсликаним животом на тим просторима.

Неопходно би било, посебно, задржати се на ономастичкој грађи, бар егземпларно на неким карактеристичним именима и називима уопште. Истичу се примјери назива настајали трајањем нечије владавине на просторима за које вежемо Љубишино дјело, настајали у одређеном времену додиром култура и језика (и остајали као свједочанства). Овом приликом апострофирају се само ријечи из несловенских језика.

Ради враћања у далеку прошлост може се на самом почетку нешто рећи о самој именици *кам* из наслова, именици мушког рода (у данашњем значењу *камен*). Постоји и ороним *Проклеџи кам*. Овдје је стари облик *кам* од стсл. *камџ*, ген. *камџе*, акуз. *камен* — пренесен аналогијом у номинатив. Шта је од тога сачувано до данас? Сачувано је у изразима: *ками џи у дом*; *ками мене* (али су ови облици помјерани и у савременије: *камен џи у дом*; *камен мени*) или, нпр., у *кам удрило*; али и као нека врста значења „не чуло се“: *окаменица* — змија, инев. *акмен*, лит. *акмуо*. Задржавање тражи и придјев *џроклеџи* (шта је све проклето и зашто; зашто га се *ваља џасати*). У приповијести се сусреће и изворни старословенски номинативни облик *ками*: „Ками да му се усред срца ували“ (ПК, 166).

Ако би се почело од романизама, егземпларно је довољно задржати се само на двије-три ријечи: *Млеци*, *Коиџор*, *Бока*.

Може се почети од ријечи *Млеци*: „...дохвати га за перчин и пренеси из Млетака у једну спилу...“ (ПК, 159). То је егзоним који се овдје разликује од изворног назива; егзоним који спада у називе који су били чести у историји, а нестали су (тог су типа: Липско, Дрезно, Пожун итд.) („...Млечићима није стало да мени и моме другу буде лакше...“ (ПК, 139)) Откуд *Млеци*? Овдје се за Млетке каже и Свети Марко (умјесто Млетачка република или Млеци (Венеција). То је она дуговјековна приморска сила, а кад је нестала, нестало је и њен назив.

„Идем у Котор да прочистим град и оплијевим грађанство“ (ПК, 166). *Коиџор* (насељено мјесто — еконим) буди посебно

интересовање. Сусрећемо тврдње да је то романизам. Да ли је довољно само то рећи с обзиром на процес адаптације ријечи? *Коџор* италијанско *Cattaro*; у нашем облику „умијешан“ је (рекао би Скок) суфикс -ор. Предсловенски облик сусреће се као *Katera*, за који се претпоставља, према Скоковим анализама, да је далмато-романски облик (на -а).

„Који час ће Бока ударити на тврде градове и оборити *крилатоја лава*“ (ПК, 154). Оборити крилатога лава као симбол Венеције и њене несаломљиве силе. *Бока*, италијанизам са значењем: *усџа, улаз, оџвор, ушће, мореуз, залив*.

Уопште, кад су у питању романизми на просторима јадранске обале с наше балканске стране, незаобилазан је изумрли далматски језик, опет наглашавамо, као нека врста адаптера ка словенизацији.

Или: *Criapis*, пећина над Котором, а садржи далматско-романски двоглас -*ia*. Отуд је настало, помоћу латинског префикса *ex* → *s* → *š*: шкрип, и топоним у Улцињу *Škrepa* (албански изговор) — оштре морске стијене (Скок); на Дурмитору поред општег назива оштре рупе и избочине у стијенама постоји и топоним *Шкраје*: Често се чује код чобана: „Немаш куд туда ићи и овце јавити, све су саме *шкраје*, овце ће ти ноге поломити, а ти ћеш врат сломити.“ Ријеч *шкриј* је честа у динарским планинама.

Отуд (с романским „вјетровима“) долазе и ријечи: *џровидур, дужд, сџила* итд.: „Оставимо ми суд и *џровидура*, нека се прига живијема...“ (155); „Дарује кам благу светога Марка, а добије у уздар *млеџачко* племство и многе друге повластице, то ли не би ти кад сачуваш *дужду Боку* и у њој властелу“; „Побратим је носио Мијату у *сџилу* честијех понуда, као: млијека, скорупа, сурутке, јамуже“ *рибе*“ и по комад мрса.“ (152)

С обзиром на јаку доминацију и власт Венеције, очекивана су и наглашена настојања да доминира „латинска“ вјера, али сачувано је и велико преплитање: „Помињем се у својој младости кад људи говораху да није *доџомољсџива лайџинскоја* и *џосџа хришћанскоја* (подвукао Н. В.), не би ни сунце сјало“ (ПК, 149). Или, како се доживљава свијест о једном богу: „А Мијат: ‘Ако је и латинско Бог је један, па би ме кривоклетника стигао горијем мукама, него су ове ваше’“ (ПК, 143).

Ако имамо на уму вријеме настанка приповијести и њено устаљено трајање (чување) до Љубишина времена, могли бисмо да не очекујемо турцизме (имајући на уму турцизме који су долазили с Османлијама). Питање је да ли се на прелому вјекова XV и XVI на

тим просторима могао сусрести неки одомаћен турцизам (или нека ријеч из оријенталних језика која је дошла посредством турског језика). Али је сигурно да су ријечи могле долазити и медитеранским путем. Овдје се може радити и о приповијести чуваној, али и временом неминовно обогаћиваној оријенталном лексиком.

У ширем промишљању о турцизмима у српскохрватском језику намеће се опште питање везано за страну лексику, у њему као полицентричном језику. Намећу се питања и линије културних утицаја у сваком сегменту те полицентричности, времена тих утицаја на вјековима немирном балканском простору. С које стране су бивали јачи утицаји, и шта је све трајно остало од тога? Треба имати на уму романске, германске и оријенталне утицаје, а никако не занемаривати грчке и угарске. Треба имати на уму религије: хришћанску (католичку и православну) и исламску, њихово сучељавање и омеђавање на ужем простору, као и разграничавање на ширем. Чиме је све то обогаћивало овај, боље рећи ове културне просторе?! У свему и увијек треба имати на уму више миленијума старе путеве који су водили са Истока. Сваки дан нас, на примјер, на то подсећа и наш алфавет и упућује ка коријенима ћирилице и латинице преко грчког алфавета до феничанског писма и древних цивилизација Месопотамије.

Уопште, у Љубишиним дјелима од стране лексике највише је турцизама; разумљиво, очекивано је присуство турцизама везаних за просторе које уопште покрива српскохрватски језик, самим тим и за ове граничне просторе, просторе гдје су били јаки турски утицаји; јака културна и вјерска прожимања. У Љубишиним приповијестима налазе се и цијеле фразе из исламске културе. Очекивано је било и да ће се сви турцизми који се налазе у Љубишиним дјелима моћи провјерити у познатој књизи Абдулаха Шкаљића: *Турцизми у српскохрватском језику*. Али очекивање је изневјерено јер многих ријечи нема, а многе су адаптацијом деформисане. И раније смо писали да су се истраживачи добро спотицали кад би кренули у етимологију од турског коријена и даље уназад до нпр. асирског. Треба имати на уму семитску групу језика и њен заједнички прајезик: вавилонски, асирски, старохебрејски, феничански, етиопски, арапски итд. Како утврдити с ког источника је ријеч (како би рекао Милан Будимир)? Ријечи су из семитске, иранске и турске врсте језика углавном и у највећем броју долазиле преко турског језика.

С првим ратним побједама Турака на Балкану почињали су њихови утицаји и све снажнија је бивала организација власти и

исламизација, а самим тим и неминовно прихватање лексике. Турски језик је бивао посредник у (турска амминистрација, култура, религија — ислам) нашем преузимању оријентализама (из арапског, персијског, старохебрејског и самог турског језика); турски језик је извршио и одређену адаптацију, отуда је код нас одомаћено — турцизми.

„А вуцијаше ли је и ти на јаму да јој се за кост не зна? — запита Новак наперенијех ушију. А Мијат: Гдје сви Турци, ту и Усо мали!“ (ПК, 137) У приповијести сусрећемо име *Усо* (а зашто није *Хусо* ако се у овим говорима чува глас *x*; вјероватно је облик преузет из херцеговачких говора у којима нема *x*), као деминутивни облик од *Хусејин* (*йрелијеј* из арапског језика преко турског, с изгубљеним *-x*, или *Усеин-бег*, *Усеин-ага*). Истим путем настаје и склоп *Скендер-бег*. Ријеч *бег* има значење: племић, ради се о племићкој титули. *Бег* се често додаје и хришћанским именима — *Иван-беј*: „Иван-бегу пружа посланице...“ (ПК, 139). *Бег* је титула која се додаје именима из поштовања, иако носилац имена није стварно *бег*. *Бег* у значењу господар, могло би се рећи и да је у значењу господин: *Јован-беј се с љубом завадио*. Видимо да се *бег* појављује и као прва компонента у женским именима: *Беј-Емина* (управо *Бегемина*). У турском језику *беу* (Шкаљић истиче да се „арапским словима пише *bek* и отуд наше *бег*“) — титула угледна човјека, „цивилна и војна титула у старој турској државној организацији“.

Као примјере издвајамо најкарактеристичније оријентализме:

„Да му је просто што нас кметиће гули и *йимари* у господареву име, али му не било просто, ни од Бога ни од народа, што присуђује и што се Млечићима удвара да нас боље кују и стежу“ (ПК, 134; подвукао Н. В.). *Тимарији*, *йимар* са значењем: његовати коње потиче из перс. језика (у турс. језику *timar* < ар. *tīmār* — његовати); *йимар* — његовање, али и (феудални) посјед; отуд је и топоним *Тимар*.

„Двадесет и пет дана ходио је Мијат из Цариграда преко *Румелије* и горње *Арданије*, коначећи по *хановима* и колибама, просећи хљеба за љубав божију, док приспије го и бос у Црну Гору“ (ПК, 147–148; подвукао Н. В.). *Румелија* (лат.-тур.) — европска Турска; тур. *Rumeliye*, *Rumuli*, *Urumili*, од изворног значења „Грчка“, од тур. *Rum* — Грк, упореди лат. *Roma* „Рим“ и турско *-il* — држава, покрајина (види А. Ш.).

Затим: „...коначећи по *хановима*...“; „Пили ... у *гућану*...“ „...и с којима је пио *ракију* у Друшкову *гућану*“ (ПК, 147, 148; подвукао Н. В.). „...а он нека пита свог *конацију*...“ (ПК, 173). *Конак*, *коначији*,

конација... из турског језика са значењем преноћиште; *коначиџи* — преноћити; „боља кућа каквог угледног домаћина“ (А. Ш.). Ријеч *хан* (ан) потиче из перс. језика са значењима зграда (тур. han), кућа која на путевима служи за преноћиште, свратиште. *Дућан* — продавница, трговачка радња, арапског је поријекла (ар. dukān > турс. dükkân). По Балкану су били разасути *ханови*. И ријеч ракија (са значењем „познато алкохолно пиће“) у ханове је дошла с Турцима из арапског језика, тур. rakı и arak < арап. arāq. („Без ракије нема разговора!“). Шкаљић наглашава да је основно значење ове ријечи било „зној, текућина која настаје испаравањем“.

„Да сам ја побјегао од зулума (подвукао Н. В.) господарева у приморје и нашао заклоништа у Мијата, не би мене побратим издао док му шљеме не прегори“ (ПК, 151). *Зулум* је из арапског језика (ар. zulm), вјероватно до нас је ријеч дошла преко турског језика (тур. zulüm), са значењем *тџерор*, *насиље*, *нејравда*.

Или: „...ми ћемо разпазарити“ (ПК, 160). *Разџазариџи* према *џазар*, *џазариџи*, с истим значењем у турском језику (из перс.); бројне су ријечи с овом основом, и све до назива града Нови Пазар, са значењем: пијаца, пијачни дан, купопродаја, трговање итд.

Или: „...разорити овакви *оџак* (подвукао Н. В.)...“ (ПК, 170). *Оџак* (*осак* — огњиште) у турском језику се сусреће са значењем дом, породица, кољено, род. Ова лепеза значења, поред примарног значења, распрострањена је и у српскохрватском језику.

„Првјенчио је као домаћин михољски *џаријак* с крстом...“ (ПК, 171); „...смутила би за час *џарјак* војске...“ (135; подвукао Н. В.) — *џарјак*, *џаријак* из перс. преко тур. језика (тур. bayrak < перс. bayraq) са значењем застава, одред војске.

Или: „...пак женске главе, и оне на *џуљук*: старице, мужатице, удадбенице, и дјевојке“ (ПК, 171; подвукао Н. В.). Изворна је турска ријеч *bölük* са значењем јато, група, скупина, затим чета војске, одред. У српскохрватском језику до данас се најбоље чува, поред оног што се сусреће у народним пјесмама, у значењу стадо. (Буљук оваца; *џуључиџи* — саставити овце, два или више стада: „Расули се *џуљуци оваца* по дурмиторским пасиштима.“ Али и: „Расула се *стада оваца* по дурмиторским пасиштима.“) У неким српскохрватским крајевима *џуљук* жена је више у пејоративном значењу.

Халка (алка) потиче из арапског језика — колут, карика, обруч (од дрвета, жице, жељеза (А. Ш.)).

Ријечи *Турска*, *Турчин*, *џурски* и низ даље изведених ријечи сусреће се у *Проклејтом каму*: „...и тако ослободити ову вашу

отацдину од *ѿурскої* јарма...“ (167); „...под *ѿурским* тељигом“ (ПК, 170).

Незаобилазна је и лексика из грчког језика, нпр: *Kipris* — *Kipar*, *Jasofija* — *Aja Sofija* итд. Сусрећу се и хебрејске ријечи, нпр. *Paska* — *Pasha* — црквени празник.

У овој приповијести не заборављају се, или не заобилазе, ни негативна сјећања на дукљанског цара: „Дохвате сељани бабу Цвијету, ко за руку ко за ногу, тер је посмуцају пут пасје јаме изнад села, гдје су, причају људи, у старо доба бјесови уковали цара Дукљана да не може живјети и умријети; а за њима мало и велико сустопице ка' замрцем“ (ПК, 137).

Вјековима су се на јадранској обали у слојеве слагали догађаји, слагала наметања и сваке врсте прожимања. Остајали су трајни трагови. И данас их добро препознајемо у лексици.

LITERATURA

- [1] Стефан Митров Љубиша: *Проклеѿи кам*, Ст. М. Љубиша, сабрана дјела, критичко издање, I, Приповијести црногорске и приморске, Титоград, 1988.
- [2] Митар Пешикан: *Сѿароцрноѿорски, средњокаѿунски и љешански ѿовори*, Београд, 1965.
- [3] Abdulah Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1966.
- [4] Petar Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb, 1971–1974.
- [5] Vožidar Rejović: *Knjževno djelo S. M. Ljubiše*, Sarajevo, 1977.
- [6] Ново Вуковић: *Приѿовиједгање Сѿефана Миѿрова Љубише*, Титоград, 1985.
- [7] Миодраг Јовановић: *Говор Паиѿровића*, Подгорица, 2005.
- [8] Миодарка Тепавчевић: *Језик Сѿефана Миѿрова Љубише*, ЦАНУ — Подгорица, 2010.
- [9] Nenad Vuković: *Mediterranski ljekoviti korijeni*, Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture, Budva, 2005.
- [10] *Паиѿровићи* (језик и књижевност), Зборник радова, Београд и Петровац на Мору, 2012.
- [11] Бранислав Остојић: „Снага и моћ језика Стефана Митрова Љубише и његов удио у изградњи Вукова модела књижевног језика“, *Паиѿровићи* (језик и књижевност), зборник радова, Београд и Петровац на Мору, 2012, стр. 9–15н.
- [12] Радомир В. Ивановић: *Казалице Сѿефана Миѿрова Љубише*, Подгорица, 2018.

Nenad VUKOVIĆ

LEXICAL LAYERS IN THE NARRATIVE *PROKLETI KAM*
BY STEFAN MITROV LJUBIŠA*Summary*

Ljubiša's story *Prokleti kam*, referred to as the narrative of Grbalj, is set at the end of the fifteenth century. Owing to Ljubiša's narration, we are constructing a picture of something that had been preserved and transmitted in the living speech to his time; we are also striving to find what has been preserved to date. A linguist is challenged by the language: the beauty of narration, but also a certain intricacy; the richness of lexis and sentence structures, those taken from the living speech and the ones in which the writer's art and his enormous talent are recognized. In addition to the native archaic lexis (of Slavic origin), the *Narrative* is permeated with the words of Turkish origin (in actual fact, words coming from the Orient: from Arabic, Turkish and Persian language, and the question of whether they came from the Ottomans or through the Mediterranean is a matter of special concern), Latinisms, Italianisms, loanwords from Dalmatian language — adapted Latinisms (the extinct Dalmatian language has been forgotten; it is well known that the last inhabitants of the Balkan Adriatic coast who spoke Dalmatian became extinct in the second half of the 19th century), as well as with the Church Slavonic and Greek words. *The Narrative* abounds in the words called historicisms, archaisms and neologisms. Ljubiša induces us to deal with the lexical layers and the life in this region these layers portray. From the onomastic material, the names emerging during one's rule in the regions we associate with Ljubiša's work are cited, those created at a certain time by intertwining of cultures and languages.

Key words: *Ljubiša, damn stone, storytelling, lexis, latinisms, Dalmatianisms, Orientalisms, slavic words from ecclesiastical service*